

В. М. Ричка

(Київ)

ПРО ФЕДЕРАТИВНІ ЗАСАДИ ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОГО УСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

У статті розглядаються дискусійні питання суспільно-політичного ладу і форми Давньоруської держави періоду її територіальної роздробленості.

Ключові слова: федеративний уклад, Київська Русь, політичний устрій, монархія, федерація, конфедерація, князь.

У другій половині XII ст. Київська Русь вступила в нову стадію свого історичного розвитку. Цей період її історії прийнято називати феодалною або територіальною роздробленістю. На зміну монархічній формі правління прийшла поліцентрична структура державно-політичного устрою з притаманними їй інститутами організації державної влади.

Суспільно-політична система і форма держави по-різному уявлялася історикам минулого. Більшості істориків першої половини XIX ст. Давня Русь уявлялася у формі сімейно-родового володіння. Сформульована С.М. Соловйовим і розвинута К.Д. Кавелініним так звана «родова теорія» справила помітний вплив на подальший історіографічний розвиток у вивченні цієї проблеми.

На початку 1860-х рр. М.І. Костомаров висунув теорію федеративного укладу Київської Русі, основні положення якої вперше були обнародовані у статті «*Мысли о федеративном начале Древней Руси*», вміщеній на сторінках журналу «Основа». Історик стверджував, що розвиток державного ладу на Русі спливав двома шляхами, «с одной стороны, к сложению всей Русской Земли в единоедержавное тело, а с другой — к образованию в нем политических обществ, которые, сохраняя каждое свою самобытность, не теряли бы между собою связи и единства, выражаемого их совокупностью. Это начало федерации не представляет в истории нашей чего-то исключительно-своейственного славянскому племени. ... Русская Земля была слишком велика для скорого образования из себя единоедержавного тела; племена, населявшие ее, были слишком разнородны, чтоб скоро слиться в один народ; самое славянское племя, которое име-

ло более залогов сделаться господствующим, первенствующим между другими, было само разделено на второстепенные племена, заключавшие в себя залогов долгого существования в отдельности» (Костомаров 1861, с. 121).

На думку М.І. Костомарова в період удільно-вічового ладу окремі народності, що входили до складу Давньоруської держави стали виявляти своє самостійне життя. Із кількох дрібних народностей утворились шість великих утворень: південноруська, сіверська, великоруська, білоруська, псковська та новгородська. Ці народності були поєднані між собою федеративним зв'язком. Так федералізувалась Русь і федерація, стверджував історик, була політичною формою, яку вона почала прибирати.

Ця публікація відразу ж привернула увагу наукової громадськості і викликала жваву полеміку. Першим, здається, на неї відреагував М.Г. Чернишевський. Він, зокрема, зауважував: «У народа были в разных местностях разные оттенки обычаев и говора, но все эти разные оттенки были ничтожны перед подавляющею их массою общего и в языке, и в быте, и в понятиях, и в преданиях. Сознание народа о местных своих разветвлениях совершенно подавлялось сознанием своего национального единства» (Чернышевский 1861, с. 79).

К.М. Бестужев-Рюмін в опублікованій 1872 р. своїй фундаментальній монографії «*Русская история*», ставив під сумнів спробу М.І. Костомарова підвести під поділ Київської Русі на землі етнографічну основу: «Вопрос об этнографических особенностях разных местностей до сих пор еще недостаточно разъяснен: нужно более точных наблюдений, нужны местные словари; но и теперь уже несомненно, что эти местные особенности не образуют не только особых народностей, но даже и особых племен, что разница между великорусским и малорусским наречием менее сильна, чем между hoch deutsch и piat deutsch, между langue

d'ос и langue d'oïl и т. п. Эти народности соединялись между собою федеративною связью. В чем же выражалась федерация? Во-первых, в единстве происхождения и языка, во-вторых, в едином княжеском роде, в-третьих, в христианской вере и единой церкви. Но где же единые связующие учреждения? Федерацией наука называет такое устройство, при котором части, пользуясь значительною самостоятельностью, уступают часть своей самодержавности в пользу одной центральной власти, представляемой каким-либо постоянным учреждением или конгрессом и президентом или сеймом. В Древней Руси не было таких учреждений: власть великого князя покоилась на обычаях» (Бестужев-Рюмин 2007, с. 157—158).

Зважаючи на критичні зауваження своїх численних опонентів пізніше М.І. Костомаров дещо пом'якшив окремі положення, висунутої ним теорії. Зокрема, у наступних виданнях цієї праці вилучив із першодруку наступні рядки: «Вся история Руси удельного уклада есть постепенное развитие федеративного начала, но вместе с тем и борьбы его с началом единодержавия» (Костомаров 1903, с. 30; порівн.: Костомаров 1861, с. 158). Він акцентував увагу на початкових ознаках, які вказували на зародження федеративної форми політичного устрою: «Зародыш федерации лежал в первобытном строе общественного быта. Разумеется, здесь мы говорим о тех первоначальных признаках, которые, как ростки, указывают на будущее растение, а не воображаем себе существование каких либо форм общественной связи, способных быть причисленными к видам федерации».

Між тим, попри скептицизм науковців історико-юридичної школи федеративна теорія М.І. Костомарова здобула чимало прихильників не тільки у наукових колах, але й серед широкої громадськості. Тому причиною було, як вказував М. Грушевський, «що в тих часах в староруськім устрою й відносінах залюбки шукали тих явищ і моментів, які інтересували суспільність в сучасності, і супроти актуальності федеративної теорії в тодішній суспільности, особливо українській, федеративне об'яснення староруського устрою було дуже привабливим і знаходило багато прихильників» (Грушевський 1993, с. 538)¹. Історична теорія М.І. Костомарова про федеративні засади в організації давньої Русі постанала із сповідуваної ним ідеї української народності на федеративному ґрунті, романтичних поривань до утворення слов'янської федеративної республіки з центром в Києві.

У погляді на причини настання удільного поділу на Русі В.Б. Антонович послідовно продовжував ідейну лінію ролі «обласництва» в давньоруській історії. Вказуючи на відсутність етнічної гомогенності і як наслідок «тяготения племен врозь» єдино можливим варіантом збереження поліетнічного масиву в рамках певного територіального

об'єднання Антонович, йдучи за Костомаровим, вважав лише розбудову державної організації на засадах федеративного устрою (Антонович № 8101, арк. 144—145, 242; № 1159, арк. 50—51), який більше відповідав характеру племінної градації старослов'янського суспільства. Як слушно зауважує С.І. Михальченко, «осторожність историка не позволяла ему говорить о федерализме как политической программе, но вслед за Костомаровым он искал и находил примеры федеративного устройства в истории Руси. Как полагал Антонович, в древней Руси «славянские волости составляли между собой федеративные союзы», или иначе — племена, которые в свою очередь, находясь в федеративной связи, и представляли собой древнерусское государство» (Михальченко 1997, с. 57). Зосереджуючи увагу головно на історії народу, В.Б. Антонович відсував на другий план роль держави. Він добачав у ній одну із вищих форм організації політичного життя спільноти.

Беззастережними прихильниками федеративної теорії виступали такі представники київської історичної школи, як А.М. Андріяшев, П.В. Голубовський, М.П. Дашкевич, В.Є. Данилевич. Наприклад, М.П. Дашкевич доводив, що до другої половини XIII ст., впродовж майже двох віків Київська Русь являла собою федерацію усіх окремих земель-князівств, життя яких спливало однаково (Дашкевич 1873, с. 1). В.Г. Ляскоронський убачав федеративні зв'язки в організації племінних союзів племен. Лише за правління Володимира Святославича, стверджував учений, на зміну федерації приходять підкорення (Ляскоронський 1897, с. 227). На думку П.В. Голубовського, за федерації «государственное устройство в сильной степени напоминало собой удельно-вечевую систему с тем только различием, что областные князья здесь были племенные, связанные с великим князем только договором» (Голубовский 1880, с. 38, 45).

Більш зваженою у цьому питанні була позиція Д.І. Багалія. У своїй лекції «Удельный период и его изучение», виголошеній у Харківському університеті 17 грудня 1883 р. з нагоди вступу на кафедру російської історії він висловив своє неприйняття терміну «федерация» до історії Київської Русі. Акцентуючи увагу на розвиток окремих земель-областей в давній Русі та на вічовий характер їх внутрішнього устрою, Д.І. Багалій у цьому вічовому обласництві убачав основу державно-політичного ладу Русі, через що й запропонував назвати цей період історії східного слов'янства *обласно-вічовим*. «Несомненно, что основная мысль федеративной школы о сочетании в древней Руси единства и целосности земли с своеобразием частей, — мысль верная и плодотворная. Верно также указаны условия, которые вели к единству и разнообразию частей. Не совсем удачным только представляется нам термин «федеративный» для обозначения тогдашнего политического строя России. Под федерацией обыкновенно разумеют такой порядок вещей, при котором отдельные единицы, составляющие федерацию, сознательно переуступают часть своей власти в пользу какою-нибудь центрального правительственного учреж-

1. Сам Грушевський також був прихильником трансформації Російської імперії у конституційну федерацію (Грушевський 1905, с. 245—258). Ширше про федералістський проект М. Грушевського і спроби його реалізувати у політичній практиці початку XX ст. (Корольов 2007, с. 173—179).

денія (конгресса или сейма). Ничего подобного мы не можем отыскать в древнерусской жизни. Да и те условия федеративной связи (общность происхождения, быта, языка, православной веры), на которые ссылается Н.И. Костомаров, относятся к области этнографии, между тем как федерация — принцип преимущественно, если не исключительно, политический. Если уже определять каким-нибудь термином начала древне-русской жизни, то мы бы предпочли термин «областность», «областной», хотя он несколько шире и, пожалуй, неопределеннее, чем первый. Он только указывает нам на автономию земель, степень которой не всегда будет одинакова... Нам кажется, что термин «областной» более удачен, чем принятый доселе «удельный», и потому период с половины XI века до половины XIV скорее может быть обозначен как «областно-вечевой», чем «удельно-вечевой» (Багалей, с. 316—317).

Ця публікація викликала жвавий інтерес науковців. До її обговорення долучився й М.І. Костомаров. Пояснюючи свою позицію він, зокрема, зазначав: «В древней Руси я не видел вполне сложившейся федерации и нигде, сколько помнится, не называл удельно-вечевую Русь федерацией в смысле политического тела, с конгрессами или сеймами, в роде Соединенных Штатов; я говорил только о федеративном начале и если позволял себе видеть в древней Руси что-то вроде федерации, то разве федерации в зачаточном виде. У нас в древней Руси все было неопределенно... Под федеративными началами я разумел те признаки, из которых непременно должна была образоваться определенная федерация, если бы жизнь предоставлена была своему естественному саморазвитию, не подвергаясь случайным переворотам, обратившим ее в иную сторону. Произошло нечто такое, чего никто не мог ожидать и еще менее предвидеть — произошло монгольское завоевание; все перевернулось вверх дном, пошла русская жизнь совершенно по новому пути, сложилась совсем иной строй и древние федеративные начала, вместо того чтобы дозреть до сознательной федерации, остались только в воспоминаниях об отдаленной старине» (Костомаров 1883, с. 900).

На думку В.О. Ключевського, Руська держава тільки на перший погляд видається земською федерацією, союзом самостійних областей, земель. «Однако их объединял политически только княжеский род, помимо которого между ними не было другой политической связи. Но и единство княжеского рода было не государственным установлением, а бытовым обычаем, к которому была равнодушна земля и которому подчас противодействовала. В этом заключались существенные отличия Руси XII в. как земского союза от федерации в привычном смысле этого слова». Між тим, основи федерації, — зауважував історик — ґрунтуються на юридичних засадах політичної угоди. Окрім того, «в федерации должны быть союзные учреждения, простирающие свое действие на всю союзную территорию. Правда, и на Руси XII в. было два таких учреждения: власть великого князя киевского и княжеские съезды. Но власть великого князя киевского вытекающая из генеалогиче-

ческого факта, а не из постоянного договора, не была точно определена и прочно обеспечена, не имела достаточных средств для действия и постепенно превратилась в почетное отличие, получила очень условное значение... съезды никогда не соединяли всех наличных князей и никогда не было точно определено значение их постановлений. .. ни власть великого князя, ни княжеские съезды не сообщали русской земле характера политической федерации, союзного государства в точном смысле слова. Русская земля представляла собою не союз князей или областей, а союз областей через князей. Это была федерация не политическая, а генеалогическая ... федерация, построенная на факте родства правителей, союз невольный по происхождению и ни к чему не обязывающий по своему действию — один из тех средневековых общественных составов, в которых из частноправовой основы возникали политические отношения» (Ключевский 1987, с. 208—210).

М.С. Грушевський в системі давньоруських земель убачав групу автономних князівств, «зв'язаних одностію династії (до певної міри також й одностію дружини) й традицією давньої приналежності до одної, Руської держави (що полишила не затерті сліди в правнім устрою й культурі земель), під сеньйоратом, більше або менше реальним, київського князя, котрого сеньйорат в теорії мав відповідати родовому старійшинству династії. ...Ся автономність князівств при свідомості певного спільного зв'язку дає певну аналогію з федерацією, й се давало повід говорити про федеративний устрій, або бодай — федеративний принцип в системі земель давньої Руської держави. В дійсності — більше моральний характер зв'язків сеї системи, брак органів федеративного устрою і якоїсь участі членів сеї системи в спільній управі не дозволяють говорити про федеративний устрій, а тільки про певні елементи, з котрих міг би виробитися федеративний устрій, одначе не виробився — як і взагалі вся політична система давньої Русі не виробила певних скристалізованих форм, не вийшовши з стану формування і боротьби різнородних чинників політичних відносин» (Грушевський 1993, с. 207).

Так само й О.Є. Пресняков, який називав безуспішними спроби визначити державно-правову форму «єдності Руської землі» в термінах державного права, вважав, що Київську Русь, не можна підвести під поняття федерації: «юридическое понятие это требует наличности «федерального» правительства, а такого значения история права не может признать ни за властью великого князя киевского, ни за княжескими съездами» (Пресняков 1993, с. 388).

У радянській історіографії, з притаманною для неї універсалізацією формаційного підходу причини роздроблення структури політичної влади на Русі зазвичай добачали у появі великого феодального землеволодіння і пов'язували із прогресуючою соціально-економічною еволюцією давньоруського суспільства, що, мовляв і викликало появу нових форм його політичної організації. Наприклад, С.В. Юшков, боронячи думку

про феодальний характер Давньоруської держави убачав її політичну форму у ранньофеодальній монархії. Вона, на думку історика, являла собою строкатий конгломерат великих феодальних сеньйорій, пов'язаних сюзеренітетом-васалітетом. Глава ранньофеодальної монархії «стає першим серед рівних (*primus inter pares*), установлюються різноманітні права і обов'язки на основі васалітету і, як то звичайно буває в добу розвинутого сюзеренітету-васалітету, розвивається типовий феодальний договір» (Юшков 1992, с. 231; порівн.: Юшков 1950, с. 72). Форми ранньофеодальної монархії дещо змінювались у відповідності до змін виробничих відносин, але вони, наголошував історик, не мали ніяких встановлених установ чи органів (важливим у цьому відношенні є зауваження історика про те, що й «феодальний з'їзд» не мав справжньої влади союзного органу (див.: Юшков 1992, с. 275)).

Л.В. Черепнін, простежуючи еволюцію інститутів державної влади середньовічної Русі доводив, що ранньофеодальна монархія була нестійкою формою організації державно-політичного ладу і з її розпадом Русь «представляєт средневековую федерацию — союз князей, оформленный договорными отношениями на началах сюзеренитета-вассалитета» (Черепнін 1978, с. 55; порівн.: Черепнін 1974, с. 23—50).

Наголошуючи на розвитку сеньйоральної земельної власності, як на чиннику, що спричинив послаблення економічної та політичної могутності центральної влади, В.Т. Пашуто доводив, що після смерті Мономаха, якому вдалося на короткий час утримати централізуючий вплив Києва і протидіяти спробам місцевої земельної знаті відокремитися від влади київського центру, на Русі встановилася така загальноруська форма правління, за якої київський князь став об'єктом колективного сюзеренітету найсильніших князів (Пашуто 1965, с. 75). Політична структура Київської Русі, на його думку, втратила форму ранньофеодальної монархії, їй на зміну прийшла монархія феодальної роздробленості, суттєвими елементами якої були князь, собор, снем, ряд та князівські з'їзди. Як показав О.П. Толочко, нині ця гіпотеза не містить вагомих аргументів на користь свого існування (Толочко 1992, с. 54—66). Солідаризуючись з цією думкою зауважу, що в період роздробленості Київської Русі не знайти жодного реального політичного інституту хіба, що крім церковної організації, який би міг претендувати на статус загальноруського.

Між тим, історіографічний привид федералізму й досі блукає сторінками наукових праць. Так, сучасному російському досліднику В.В. Пузанову Київська Русь XI ст. уявляється федерацією земель, що складалась з федерацій союзів земель — Київської (Київська, Туровська, Волинська і майбутня Галицька землі), Чернігівської (Чернігово-Сіверська, Муромо-Рязанська землі, Тмутаракань з волостю), Переяславської (Переяславська, Ростово-Суздальська землі з прилеглими до неї територіями). Натомість, Новгородська і Полоцька землі були, на його думку, наділені особливим статусом, при цьому перша входила

до сфери впливу Київської федерації. Завершення процесів формування міст-держав призвело, на думку дослідника, «к окончательному распаду и самой сложной федерации, и федераций, ее составлявших. Со второй трети XII века центробежные тенденции переходят в решающую, необратимую стадию. Заканчивалась эпоха зыбкого политического единства, начинался новый этап развития древнерусской государственности — этап независимого существования городов-государств. Сложная федерация распадается. Но продолжает существовать генеалогическая федерация (выражавшаяся в единстве княжеского рода и в праве его на корм в Русской земле), которая накладывается на систему самостоятельных городов-государств и сохраняющиеся элементы бывлой иерархии городов» (Пузанов 2007, с. 392).

Регіоналізація князівської влади і справді не зруйнувала складної системи васально-ієрархічних відносин, але й не скристалізувала їх остаточно в організовану форму політичного устрою, заснованого на федеративних принципах. Така система політичної організації виростає безпосередньо з практики земельних уділів Х—ХІ ст. із самої «сімейної» природи взаємовідносин між представниками розгалуженого князівського роду (Толочко 2002, р. 155—168). Взаємини всередині правлячого князівського роду будувалися за принципом «конічного клану» (термін Пауля Кірхгофа), чи радше *галуження* родовідної. Така структура, де всі бічні лінії спадкування, так само, як і окремі особи у сім'ях займають певне місце у порядку народження засновників і в порядку лінії кожного наступного покоління продовжувачів і її поширюваних молодших ліній, вирізнялась суворою ієрархією, побудованою на принципах прімогенітури — успадкування за старшинством у сім'ї і нерівності між головною і бічною лініями й, відповідно, нерівності між сімейними групами і лініями даного клану (Kirchhoft 1959, р. 259—270). Подібна практика, що склалася у багатьох народів ранньосередньовічної Європи ґрунтувалась на нормах так званого «замісного права», за яким на стадії родового сюзеренітету по смерті одного із братів його уділ діставався не прямим спадкоємцям (синам), а братам, які ще були живі (Фалалеєва 2003, с. 45—47). Таким чином, не економічні процеси обумовили настання роздробленості, адже за середньовіччя політична сила організувала економіку, а не навпаки. Князівська влада була творцем і розпорядницею основних складових економічної системи.

Внутрішнє життя удільних князівств не знаходилася у сфері прямої компетенції глави князівської «конфедерації». За спостереженнями Г.Г. Литавріна, ця сфера була значно вужчою всевладдя візантійського василевса влюбій із провінцій імперії. На Русі, «наділений старійшинством князь знаходив юридично визнане обмеження свого волевиявлення в традиційних правах боярства і дружини, в привілеях самоврядування міст, в необхідності дотримуватися міжкнязівських угод, в розвинутому імунітеті магнатів, в своїх зобов'язаннях сюзерена по відношенню до васалів і т. д.» (Литаврін 1999, с. 474). Управління окре-

мими містами з прилеглими до них волостями у межах давньоруських земель-князівств, як правило здійснювалося князівськими посадниками, якими зазвичай були місцеві бояри. Виконуючи судово-адміністративні функції посадники слідкували за збиранням данини і її розподіленням, стягували податки і штрафи на користь князя (Свердлов 1983, с. 219). Все це сприяло збагаченню посадників й зростанню їхнього суспільного становища. Відтак посадництво поступово перетворюється у самостійний орган управління. У сфері місцевого управління функції князівських чиновників зводилися виключно до діяльності судової і частково поліцейської.

Разом із князівським продовжувало існувати також земське, общинне управління. Діяльність останньої носила адміністративний, а не політичний характер, через що князівська влада не ставала на шлях боротьби з общиною: «В охранении административной самостоятельности общины князья, напротив, видели лучшую гарантию неприкосновенности собственных интересов, так как община была в то же время платежным органом, источником княжеских доходов и ничто так хорошо не могло бы сохранить ее от расхищений наместников и волостелей, как ее собственная административная и судебная самостоятельность. Вот почему земское начало постоянно участвовало в управлении наряду с приказным» (Ивановский 1898, с. 22).

Підсумовуючи сказане слід зазначити, що елементи федералізму не скристалізувалися остаточно в організовану форму політичного устрою Київської Русі. Сам термін *федерация* чи *конфедерация* є виявом новочасного способу мислення. Міркування істориків про федеративні засади державно-політичного устрою Київської Русі зумовлені прагненням будь що *уконституювати* її політичну систему. Однак, спокуса осмислення цього складного питання в категоріях державного права, а не правосвідомості давньоруської епохи неминує спричинює невідповідність інтерпретацій.

Антонович В.Б. История Руси до монголов. Курс лекций. Литография // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. № 1159.

Антонович В.Б. Лекции по русской истории // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського. — Ф. 1. — Спр. № 8101.

Багалея Д. Удельный период и его изучение // Киевская Старина. — 1883 (февраль). — Т. V.

Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история. — М., 2007.

Голубовский П.В. История Северной земли. — К., 1880.

Грушевський М. Конституційне питання і українство в Росії // Літературно-науковий вісник. — Львів, 1905. — Т. 30.

Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1993.

Дашкевич Н.П. Княжение Даниила Галицкого по русским и иностранным источникам. — К., 1873.

Ивановский В.В. Русское государственное право. — Т. 1.: Верховная власть и ее органы. Ч. 2.: Местные установления. — Казань, 1898.

Корольов Г.О. Федерализм у конституційному проекті М. Грушевського на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX — початку XX ст. — К., 2007. — Вип. XIV.

Костомаров Н. Мысли о федеративном начале в Древней Руси // Основа. — 1861. — Кн. 1 (январь).

Костомаров Н. Словечко по поводу замечания о федеративном начале в Древней Руси // Киевская Старина. — 1883 (апрель). — Т. V.

Костомаров Н.И. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1903. — Кн. I. — Т. I.

Литаврин Г.Г. Византия и славяне. — СПб., 1999.

Ляскоронский В.Г. История Переяславской земли. — К., 1897.

Михальченко С.И. Киевская школа в российской историографии (В.Б. Антонович, М.В. Довнар-Запольский и их ученики). — М.; Брянск, 1997.

Пацито В.Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение. — М., 1965.

Пузанов В.В. Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкции. — Ижевск, 2007.

Свердлов М.Б. Генезис и структура феодального общества в Древней Руси. — Л., 1983.

Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.

Фалалеева И.Н. Формирование нормативной основы политической системы Древней Руси в IX — XI вв. // Новая правовая мысль: научно-аналитический журнал. — 2003. — № 2 (3).

Черепнин Л.В. Земские соборы Русского государства в XVI — XVII вв. — М., 1978.

Черепнин Л.В. Пути и формы политического развития русских земель XII — начала XIII в. // Польша и Русь. — М., 1974.

Чернышевский Н. Новые периодические издания. «Основа». 1861, № 1. // Современник. — СПб., 1861. — Т. LXXXV (январь).

Юшков С.В. К вопросу о политических формах русского феодального государства до XIX века // Вопросы истории. — 1950. — № 1.

Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. — К., 1992.

Kirchhoff P. The Principles of Clanship in Human Society // Readings in Anthropology. — New York, 1959. — Vol. 2.

Tolochko O. «All the happy Families...» The Rurikids in the eleventh century // Neighbours of Poland in the 11 th Century /Ed. P. Urbańczyk. — Warsaw, 2002.

В. М. Р ы ч к а

О ФЕДЕРАЛЬНЫХ ПРИНЦИПАХ ГОСУДАРСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОГО УКЛАДА КИЕВСКОЙ РУСИ

В статье рассматриваются дискуссионные вопросы общественно-политического строя и формы Древнерусского государства периода ее территориальной раздробленности.

V. M. R y c h k a

SOME WORDS ABOUT FEDERAL FORM OF GOVERNMENT IN KYIVAN RUSS

The paper represents discussion questions of social and political order and form of government in Kyivan Russ at the time of territorial fragmentation.